

Gyarmati György

MIRE JÓK AZ ÁLLAMBIZTONSÁGI ÜGYNÖKIRATOK
ÉS MIRE NEM?*

„A bizalmi hálózat segítségével [...] teljesen urai kell legyünk annak a területnek, amely aláink tartozik, és annak minden rezdülését előre kell tudnunk. [...] Így számolva a történendőkkel, biztosítsuk azt, hogy a vezetés ki ne csússzon a kezünkéből.”

(Tömpe András, 1946)¹

Bevezető – személyes – exkurzus

Az elmúlt másfél évtizedet jőszerivel állambiztonsági iratokkal körülbástyázottan töltöttem el. Ha a titkosszolgálati iratok történeti forráshasznosulásáról kellett szólnom, nem szorítkoztam csupán a közelmúlt ágenseinek hagyatékára. Egyrészt azért nem, mert az ügynökakták a fennmaradt – és levéltárba került – állambiztonsági anyag meglehetősen kis hányadát teszik ki. Másrészt azért sem preferáltam azokat külön, mivel – az álorcás vagy kulcslyukon át leselkedés intimitás-foszlányain túl – ritkán nyújtottak érdemi adalékot azon személyek portréjához, jellemrajzához, akik éppen foglalkoztattak. Kutatási tapasztalat része az is, hogy történelmileg érdelemes figurák különféle vesszőfutásairól, illetve a politikai rendőrség e téren művelt funkcionális bornírtságairól inkább informálnak a megmaradt állambiztonsági irategyüttes más típusai. Harmadrészt, noha az elmúlt másfél-két évtizedben éppen elegenden gondoskodtak róla, hogy az ügynökleplezések uralják a közelmúltról – mindenekelőtt a Kádár-korszakról – szóló közbeszédet, történelemszempontként nem éreztem indíttatást ebbe a zsurnalisztakórusba jelentkezni. Ez nem jelenti

* Az MTA BTKK Történettudományi Intézete által 2012. október 9-én, *A kollaboráció és az ügynökkérdés tudományos kutatása* című konferencián elhangzott referátum szerkesztett változata. Ezúton köszönöm meg Tóth Eszternek, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára [ÁBTL] osztályvezetőjének a dolgozat elkészítéséhez nyújtott segítségét.

¹ Tömpe András (1913–1971) 1945–46-ban a Magyar Államrendőrség Vidéki Főkapitánysága Politikai Rendészeti Osztályának a vezetője. A Rákosi-korszakban „külszolgálaton” a dél-amerikai szovjet hírszerzés rezidense. A Kádár-korszak kezdetén a belügyminisztérium hírszerzési osztályának (II/3.) egyik irányítója, majd 1962 folyamán az MSZMP KB Adminisztratív Osztályának vezetője. Az év végén lemondott és nyugdíjba vonult, mert az ekkoriban zajló „bársonyos tisztogatás” közepette számos, általa kiszuperálandónak ítélt egykori ávéhás tisztet tartottak meg vezető funkcióban. 1963-tól a Corvina Idegen Nyelvű Kiadó igazgatója, majd 1967-től Magyarország kelet-berlini nagykövete. Tiszteről 1968. augusztusban lemondott, mert nem értett egyet a csehszlovákiai bevonulással. Hazatérése után 1970-től 1971 végén elkövetett öngyilkosságáig a Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesületének elnöke volt. A tőle idézett szöveg 1946. február 28-án hangzott el a politikai rendészeti osztályok országos értekezletén, lásd *Dokumentumok a magyar politikai rendőrség történetéből*, I. *A politikai rendészeti osztályok, 1945–1946*, szerk. Krahulcsán Zsolt – Müller Rolf, ÁBTL–L'Harmattan, Budapest. 2009, 252.

azt, hogy egy sort se írtam volna erről, sőt; ezek többségét viszont a szóban forgó iratok öreként vettem papírra.² Az ügynökakták sokaságának tanulmányozásával szimultán bővülő forrásismeret közepette sem ambicionáltam azokat követni, akik az eredendően is tendenciózus materiából újabbkéletű, aktuálpolitikai hátsó szándékokkal szemelgettek. Ezek többségének akkor is ritkán volt köze a történettudományi múltfeltáráshoz, ha – Gyáni Gábor formuláját kölcsönvéve – „a tudós mezében fellépő kutató pozícióját szerették volna elfoglalni”.³ Most viszont a megkeresés a magyarhoni történettudomány legpatinásabb műhelyéből érkezett.⁴ A *genius loci* ilyen értelemben kihívás és lehetőség is arról szólni, hogy mit gondolok az állambiztonsági irategyüttesen belül is különleges – maradandó történeti értéke helyett ma is inkább közéleti túlhangsúlyozottsága miatt konjunktúrát mutató – ügynöktrezzorról. Azt próbálok meg vázlatosan felvillantani, hogy milyen sajátosságok figyelembe vételével lehetséges ezt a forráscsoportot úgy hasznosítani, hogy a múltfeltárás hivatásbeli konvenciói lehetőleg ne sérüljenek.

* * *

A beszerzés módja szerinti ügynökstátus

Az alapeseteket tekintve az ügynökök két fő csoportja különíthető el: presszionáltak, illetve motiváltak.

a) *Presszionáltak* (megzsaroltak) voltak azok, akiket valamilyen, az adott személy számára dehonesztáló, kellemetlen információk alapján szorítottak az együttműködésre. Őket a rendszer hangsúlyozottan hátrányos helyzetű „foglyainak” tekintem, mivel az e kategóriába tartozók szinte mindegyike egyébként is „flepnis” volt. Egy vagy akár több titkosszolgálati ellenségkategóriába soroltan az eleve hátrányosan megkülönböztetettek közül kerültek ki. Ez önmagában szolgált alapul az úgynevezett „terhelt alapon” történő beszerzéshez, mindazonáltal az állambiztonságiak menetrendszerűen folyamodtak valamilyen további „aktuális” zsarolási eszköz (helyzet) használatához.

b) A *motiváltak* elsősorban valamilyen előnyt, a társadalmi sokaság – vagy saját státuscsoportjuk – többsége számára nehezen megszerezhető extra juttatást reméltek szolgáltatukért. Az előnyök közé sorolható például a mások fölötti – nem bírói – bizalmas ítékezés, „sorsbefolyásolás” kiváltsága, az informális hatalomközeli kivételezetség tudata. Ugyanakkor – a rendszer jellegéből következően – még ez utóbbi esetben is kérdőjel tehető a „hazafias alapon történt beszerzés” kitétel mögé, hiába, hogy regisztrációs kartonjaik (ez az úgynevezett 6-os karton) legtöbbször ez olvasható. Egy, az ötvenes évek végéről fennmaradt ügynökmemoár teljes nyíltsággal szól arról, hogy még a motiváltak

² Ezekből válogat GYARMATI György: *Kísértő közelmúlt – avagy a rendszerváltás egyik deficitje*, ÁBTL–L’Harmattan, Budapest, 2011.

³ GYÁNI Gábor: *A titok mint hatalmi forrás. Ügynök a múltban és a jelenben = Megértő történelem*, szerk. Baráth Magdolna – Bánkúti Gábor – Rainer M. János, L’Harmattan, Budapest, 2011, 20.

⁴ Onnét, ahol – még a Ránki György nevével fémjelzett 1970–80-as évtizedekben – magam is elkezdtem a történettudományba szocializálódni, s ahol az is eltanulható volt, hogy miként lehet a történelmet – változó politikai széljárások közepette – tudományként művelni.

esetében sem a patriotizmus volt szolgálatba állításuk előfeltétele, hanem az aktuális és meggyőző rendszerhűség.⁵

Ha meggondoljuk, mindkét esetben haszonelvűség (utilitarizmus) érhető ugyan tetten abban, hogy a beszervezettek ráálltak az ügynökstátus elfogadására, miközben a (remélt) kompenzáció skálája nagyon eltérő volt. A megszaroltak attól remélhettek valamelyes hasznót, hogy többszörösen hátrányos helyzetük nem minden diszkriminatív következményét érvényesítik velük szemben. Eközben azonban megmaradtak a *persona non grata* kategória valamelyik csoportjában. A motivált ügynökök foglalkoztatása sem nélkülözött valamelyes helyzet szülte felemásságot. Enyhébb formában bár, de mégiscsak nyomásgyakorlás volt az „elvtársi-állampolgári felelősségre” apelláló besúgásra készítés. A megszaroltakhoz képest viszont „ég és föld” különbség, hogy utóbbiak esetében majdhogynem evidenciának számított a „mi egy ugyanazon oldalon állunk” közös nevező. Ennek folyománya, hogy a motiváltak szolgálatának elismerése egyebek mellett „nyilvános” karrierjük – kulisszák mögötti – előmozdításában is megmutatkozhatott. Noha a rendszerkonform alapon bedolgozók között is létezett egy informátor-hierarchia,⁶ a motiváltak körében nem okozott gondot, hogy – ha eredendően nem is, de az ügynöklétre való felkészítés végére érve – az elvárásoknak megfelelően „ellenségként” tekintsenek a nekik kiosztott megfigyeltre.⁷

Az ügynök szűkebb-tágabb közege

Az állambiztonsági iratok feldolgozása, s ennek a eseteként a most napirendre tűzött ügynök-szindróma múltfeltárásban való hasznosíthatóságának firtatása nem más, mint a múlt századi diktatórikus rendszereket – esetünkben a magyar kommunista pártgyeduralom évtizedeit – jellemző „titokuralom”⁸ mechanizmusának felfedezésére irányuló egyértelmű, utólagos kísérlet. Amennyiben ez a „titoktalanítás” a még alig meghaladott közelmúltra vonatkozik, része az átélők – a titok intézményesített uralmát elszenvedők – egyéni információs kárptöltésének. Illetve tágabban a retrospektív társadalmi elégté-

⁵ ÁBTL 4.1. A-3253. Autorizálatlansága miatt N. N.-nek kereszteltem egy – a titkosszolgálati tananyagok közé sorolt – 1958-ra datált visszaemlékezés szerzőjét. A kézirat – helyesírási és fogalomhasználati bakik sorával – egy évtized ügynök tapasztalatait és tanulságait összegzi. (A továbbiakban N. N. hálózati személy visszaemlékezése saját titkos munkájára címen utalok rá.)

⁶ Uo. Előbb idézett N. N. ügynökünk évek múltán is felpanaszolta, hogy midőn 1951-ben egy kitelepítésre ítélt rokon család mentesítése érdekében kérte tartóztatja közbenjárását, hivatali kapcsolata azt annak ellenére utasította vissza, hogy értésére adta: egyre elégedettebb ügyködésével. Ismeretes, hogy Kodály Zoltán, Szeffü Gyula, nemkülönben a korszak egyik Kossuth-díjas sztárírója, Háy Gyula eredményesen járt közben kitelepítés alóli mentesítés ügyében Rákosinál, a kor népszerű színésznőinek egyike, Bajor Gizi pedig még folyamatban lévő börtönbüntetés megszakítását is el tudta érni. Ez a kivételes kegy akkor sem tartozott egy közrendű ügynök „javadalmazásai” közé, ha az önként és dalolva dolgozott az ÁVH-nak.

⁷ Uo. Ezúttal nem azokra az – Illyés Gyula formulája szerinti – „önszorgalmú ebekre” utalok, akik bármifajta iniciatíva nélkül írogatták feljelentéseiket Rákosi titkárságára, alsóbb szintű párttitkárságokra, az illetékesnek gondolt (központi vagy helyi-területi) pártlap szerkesztőségeibe, esetleg éppen közvetlenül az ÁVH-nak.

⁸ Lásd erről GYANI: *I. m.*, 19–27.

telszerzésnek, mint ahogy a jelenkorból közelmúlttá váló idődimenzió módosulásának, s eközben a csak fokozatosan történetivé váló múltfeltárásnak. A most reflektorfénybe állított „ügynökkérdés” a titkos megfigyelés szervezetszociológiai elágazásaival kapcsolódott az állambiztonsági működési mechanizmusba. Közvetlen érintettjei a megfigyelt, a megfigyelő (ügynök, besúgó, spicli, szakzsargonban: hálózati személy) és annak hivatásos álmányú tartótisztje. E hárompólusú viszony kulcsfigurája az ügynök, mivel a két szélső pontra helyezett érintett egymással – főszabály szerint – nem állhat közvetlen kapcsolatban, a hálózati személy viszont mindkettőjükkel kommunikál. Az ügynökakták ennek megfelelően – részlegesen interaktív – trigonális információs mezőt alkotnak: ketten „saját kezűleg” komponálják a textust, a megfigyelt viszont csak ügynöke és tartótisztje nézőpontján át jelenik meg (tárgyasul) a neki tulajdonított, illetve rá vonatkozó szövegek korpusszal. Társadalomtörténeti nézőpontból elsősorban a megfigyelt áldozat az ügynökta főszereplője, hiszen az általa nem ismerhetően őt célzó megfigyelés terméke – az ügynökjelentés – saját további sorsának is közvetlen alakítója lehet.⁹ Ehhez képest a hivatásos tiszt és az ügynök – mint a titkosszolgálatok „külső”, különböző társadalmi rétegekbe, csoportokba beépített szemmel-füllel-szájjal rendelkező önjáró célszerszáma – sokkal inkább tekinthető az állambiztonság intézménytörténetébe, áttételesen a rendszer politikatörténetébe tartozónak. (Ebben az ügynökmezőben külön kategóriát képviselnek azok a „kettős státusúak”, akik egyszerre voltak besúgók és egyúttal megfigyelték, továbbá a börtönszlangban vamzereknek becézett zárkaügynökök, akik – rabtársaik rovására – őrizetesekként működtek együtt fogvatartóikkal.¹⁰)

Az ügynök-trigonometria belső mechanizmusa

Az ügynökakták használata közepette alig mellőzhető valamelyes tudás a megfigyelés fentebb említett háromszögében érintettek egymáshoz való viszonyáról: az ügynök viszonya a megfigyelt személyhez – ha tetszik áldozatához –, viszonya tartótisztjéhez (tágabban a titkosszolgálathoz).¹¹ Harmadikként eligazodást segítők lehetnek azok az utalások –

⁹ Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában a hálózati személyek (beszervezési) B-dossziéi nem teszik ki az őrzött anyag 4 százalékát, s a hozzájuk köthető (munka) M-dossziék – melyek jelentéseiket tartalmazzák – az irategyüttes 16 százalékát. Ezek mindegyikére vonatkozik viszont, hogy az ügynökjelentések túlnyomó hányada leginkább már a megfigyelt „ellenséges személy(ek)ről” szól. Így nem csupán az információs kárpótlás szempontjából az áldozat irata, hanem azért is, mert – „idegenkezűséggel” sértetten, de tudomása nélkül – a saját sorsa interpretálódik benne. Kutatási szempontból akkor tekinthető ez a besúgó iratának is, amennyiben retrospektív ügynökszociológiát kívánunk írni, ott ugyanis funkciója lehet az egykori fürkész motíváltságának megrajzolásában.

¹⁰ KÓNYÁNÉ DR. KUTRUCZ Katalin: *A megbízottak, avagy a láthatatlan légió*, Betekintő 2011/2. (www.betekinto.hu/2011_2_konyane_kutrucz); ORGOVÁNYI István: *Az állambiztonsági szervek hálózaton kívüli kapcsolatai*, Betekintő 2011/3. (www.betekinto.hu/2011_3_orgovanyi).

¹¹ Tárgykörünket érintő, módszertani szempontból is eminens tanulmányában Farkas Gyöngyi mind a presszionáltak, mind a motiváltak tekintetében több „ügynökportrét” rekonstruál, s ennek karakterei a kelleetlenül, vonakodva informálótól nyúlnak el a buzgómcöcsingig, aki „a Hatóság részére végzett munkát nagy kedvvel, pontossággal és lelkiismeretességgel végzi” (FARKAS Gyöngyi: *Összeesküvéstörténet egy ÁVH-dossziében*, Századvég 39. [2006], 57–87).

többnyire vannak ilyenek –, amelyekből az is kiderül, hogy a szóban forgó jelentés (a konkrét „megrendelésen” túl) milyen kondíciók közepette született. Ráadásul – az ügynök esetében – még az is a jelentés tartalmát befolyásoló lehet, hogy az adott helyzetben „milyen volt a viszonya önmagához”.¹² Nevezett aktuális ambíciója, motivációja révén is esetről esetre különbözőképpen formálódhat egy-egy jelentés.¹³ Fogantatási körülményei okán lehet a szóban forgó iratnak több rétege, s ezek az utókor tanulmányozója számára többfajta olvasatot kínálnak. Vegyük sorra sematikusan az ügynökjelentés készülését és sorsát a rendszer hierarchikus szervezeti rendjében:

a) Az ügynök maga írja jelentését, több – előbb említett – konkrét megbízatásán túli szempont, viszonyrendszer által is befolyásoltan.

b) Az ügynökjelentés gyakorta eredeti, első (fennmaradt) változatában is „kollektív termék”, ha azt – a soros találkoztót követően – az informátor tartótisztje rögzítette. Így a megfigyelt primer verziójának tekinthető (szóbeli) közlés ugyancsak szóban alakul – és máris szekunder változat – az ügynök előadásában, majd lesz belőle az intézmény hivatalos állományú alkalmazottja által papírra vetetten a – nem tudni, milyen mértékben továbbkorrigált – tercier, immár szöveges változat (amelyet a kutató „írva vagyon” primer forráskínálatként kap kézhez).

c) Az a) és b) változatban született jelentésből kiindulva a tartótiszt – azon túl, hogy újabb instrukciókkal látja el rezidentúrájába tartozó ügynökeit – beépíti annak némely elemét az előjárójának készített tájékoztatójába, jelentésébe, ezáltal újabb módosuláson esik át;

d) majd felettese (alosztály, osztály szinten) azt alkalmasint újabb jelentésben hasznosítja, további módosulást eredményezően összegzi, más információkba illetve aggregálja-zanzásítja, miáltal további deformáción eshet át.

e) Az adott csoportfőnökség ezt (ezeket) szelektálja, illetve további ügyekkel-információkkal kombinálva végez a jelentésen újabb átalakítást; mígnem

f) az irat a főcsoportfőnökség jelentéseként kerül tovább – esetleg újabb megfontolások által korrigálva – a politikai vezetés valamely szintjéhez, köréhez;

g) s innen újabb szempontok szerint politizálódott megfontolásokkal, feladatszabásokkal kerülhet vissza tartótiszt-ügynöki szintre.¹⁴ A következő körben már e módosult

¹² Az ügynök-trigonometria *korba és rendszerbe helyezett* szövevényes hálózatát tárta fel egy monográfia terjedelmű „esettanulmányban” RAINER M. János: *Jelentések hálójában. Antall József és az állambiztonság emberei, 1957–1989*, 1956-os Intézet, Budapest, 2008. Munkájában olyan identitás zavart mutató ügynökre is talált példát, aki megbízói helyett a megfigyelt célszemély „befolyásoltsága alá került”, de e tudathasadásos helyzetben is tovább végezte megbízatását.

¹³ Szakirodalomból ugyancsak ismerhető példa, hogy egy tevékenységét később feltáró hálózati személy az egyik szituációban elrohant a helyszínről, mert olyan beszélgetés indult egyetemi évfolyamtársai között, amiről – ha marad – jelentést kellett volna adnia, de barátait nem akarta „feldobni”. Míg egy másik szituációról – és az ott lévő, számára ellenszenves személyekről – azt mondta, hogy „nekem semmiféle lelkiismereti problémát nem okozott róluk jelenteni. Semmifélet.” NAGY-CSERE Aron: „Ha Demszkyről szűzötven jelentést nem írtam, akkor egyet se.” *Életútinterjú Miklós Györggyel*, Betekintő 2011/1. (www.betekinto.hu/sites/default/files/2011_1_nagy_csere_0.pdf).

¹⁴ A tartótiszt a titkos munkakapcsolat részeként közben is rendszeresen új feladatot adott az általa tartott ügynöknek vagy informátornak, mindazonáltal a szolgálati vagy politikai vezetől érkezett instrukciók nem feltétlenül vágtak egybe a tartótiszt „saját kútfeje” szerinti ügynökirányítással, feladatmegszabással.

„szemüvegen” keresztül folytatódik a figyelés és készül az újabb elvárásoknak is megfelelni igyekvő ügynökjelentés (vagy annak ismételt rögtön harmadik verziót jelentő tartótiszti rögzítése).

További módszertani, forráskritikai megfontolásokat vet fel Pihurik Judit saját kutatási tapasztalataiból. „Az összefoglalók alapján kiderül, a politikai tisztek mennyire ismerik ügynökeiket és a megfigyelteteket, hogyan csoportosítják a jelentések tényeit, mit tesznek hozzá adott esetben a leírtakhoz, mit vesznek figyelembe és mit nem. Hogyan szabják meg a további feladatukat, hogyan fogalmazzák meg elvárásaikat, mennyire érvényesítik irányító szerepüket. A jelentések az ügynökök habitusáról is tudósítanak: vállal-e kezdeményező szerepet, mennyire képes kihasználni a lehetőségeket, szolgamód teljesíti-e a rá kirótt feladatokat, vagy éppen ellenkezőleg, kibújni igyekszik alóluk – esetleg önálló elképzeléseit is megosztja tartótisztjével, sőt ötleteket ad annak. A jelentések tartalmát elsősorban az elvárások befolyásolhatták, de előfordulhatott, hogy az ügynök tollát a megfigyelték iránti jószándék vezette, és kommentárjaival saját szavai élét igyekezett elvenni.”¹⁵

N. N. visszaemlékezése – amelyet gyaníthatóan a tartótisztek képzésben is segédanyagként hasznosítottak – visszatérően szól az ügynök-mimikri némely változatáról: „Legyünk komolyak – polgári, családi körben; bohémek – művészek között, istenfelő klerikális társaságban; duhajok a lumpenek között. [...] Két arcot kell mutatnom a világ felé. Egyik a szolgálati főnök felé mutatott arc, akinek maximális bizalmát kell bírnom ahhoz, hogy munkámat jól el tudjam látni. De van egy ellenséges réteg is a vállalatnál, akiknek a »kegyét« nem veszíthetem el, mert hírért viszik, hogy tőlem tartani kell, mert én egy megvadult kommunista vagyok. Feljük inkább azt kell mutatnom, hogy beosztásomnál fogva félek és tartózkodom minden meggondolatlan kijelentés vagy cselekvés elkövetéséről, így jóindulatú szimpátiájukra számíthatok. [...] Amikor hozzám a lakásra feljött egy ellenséges elem, ízes reakciós beszédet vágtam le, tüzes »ellenforradalmár« hangulatba jöttem. Majd ismét máskor, kollégák társaságában, szép becsületes, öntudatos dolgozónak néztem ki.”¹⁶

Ha az ügynök esetleg nem saját kezűleg vetette papírra jelentését, kérdés, hogy van-e mód a fennmaradt munkaanyagokban „ráérezni” a léprecsaló, a provokáló, vagy éppen e két kaméleonszerepet ötvöző mozzanatra. A Rákosi-korszak bornírt-céltudatos ágenszövegeihez képest – midőn a gyanút, az alaptalan vélelmet vagy akár a pőre hazugságot is valóságosnak kívánták láttatni – szembetűnő, hogy az ún. konszolidált Kádár-korszakban milyen mértékben elharapódzott az ügynökjelentésekben a parttalan fecsegés, a hol pitiáner, hol meg különbözőképpen frivol pletykálgodás mondatáradatain is átütő – gyakorta kiáltó – semmitmondás.¹⁷ Igaz, körvonalazatlan, képlékeny, homályosan célozgató

¹⁵ PIHURIK Judit: *A népi demokrácia aláaknázása egy szekszárdi borospincében*, Századok 2011/1., 145. Lásd még FARKAS György: *Ügynökjelentések, kihallgatási jegyzőkönyvek, kérvények (A társadalomtörténet lehetséges forrásai)*, Aetas 2006/4., 147–171.

¹⁶ ÁBTL 4.1. A-3253.

¹⁷ Ez alighanem az „ügynökmentalitás” korhoz igazodására is visszavezethető. A Kádár-korszak konszolidációs modelljéhez alkalmazkodni kényszerülő titkosszolgálatok – önmaguk folytatólagos nélkülözhetetlenségét – alkalmasint „a semmi” fürkészésével és arról írott terjedelmes, de üresjáratos jelentéseikkel is

gyanúsítgatások ellen alkalmasint nagyobb gond védekezni, mint konkrét vádaskodást visszautasítani, de az sem zárható ki, hogy ez utóbbi is a (változó) funkcionális feladatmegszabások között szerepelt. A Rákosi-kori félelemérzet-keltés állandósítását feladva a Kádár-korszak rosszmájú pletykálkodása éppen elég volt a szabadlábbon hagyás melletti tartós frusztráltság, „az elbizonytalanítás bizonyossága” fenntartásához. Az ötvenes évek ún. totális elhárítás doktrínájához képest ez utóbbi megfeleltethető az enyhülés korszakának „beépülni és (lehetőleg mindent) megfigyelni” titkosszolgálati paradigma-váltásával. A korszak feltárása során az említett – korántsem teljeskörű – forráskritikai kritériumoknak való megfelelés hiánya esetén a szakmabéli olvasó önkéntelenül élhet a gyanúperrel, hogy az ügynökirat exponálása – bármely hatásos legyen is az abból vett néhány idézet – nem annyira az adott helyzet történeti rekonstruálását kínálja, hanem inkább a hálózati személy póre felfedését.

Kiragadott példák

Hadd illusztráljam a fentieket pár példával. Az első egy „fordított képlet”, mivel a megfigyeltről írottak felől közelítünk az ügynök „rejtőzködési helyéhez”. „Sehol sincs olyan nagy terror és rendőrállam, mint Magyarországon, mert itt egymás után tűnnek el az emberek, nem tudni, hogy miért, minden ítélet nélkül”¹⁸ – mondotta volt az informátor szerint Komlós Aladár tanár, irodalomtörténész. Ezt olyan dehonesztáló kijelentésnek értékelte az ÁVH, hogy a róla vezetett aktában évek múltán is az elhangzás dátumát – 1952. február 28. – hozzáillesztve rögzítették nagyon is találó, kort jellemző kifakadását.

Induljunk ki az időpontból: máskor sem volt ajánlatos, de Rákosi Mátyás 60. születésnapja „országgra szóló” ünneplésének előestéjén épeszű ember az említett mondatot alighanem csak szűk családi-baráti körben engedhette meg magának, annak tudatában, hogy nincs hallótávolságon belül illetéktelen – vagy nagyon is „illetékes” – fül. Tévedett, de most nem ez az elsődleges gondunk. Komlóst ugyanis Rákosi perzekutorai több olyan ellenségkategóriába is besorolták, amilyenből akkoriban egy is fölösen elég lehetett ahhoz, hogy napokon belül rács mögé kerüljön. Literátorunk politikai rendőrségi dossziéja egyik oldalán egyszerre volt diplomás „régí vágású értelmiségi” és „polgári származású osztályidegen” – azaz *de genere* reakciós –, aki az akkoriban „osztályárulónak”

igyekeztek bizonygatni. Lásd erről RAINER: I. m.; GYARMATI György: *Szabadlábbon fogságban. Adalékok Bibó István 1963 utáni éveire*, Világosság 2012 (megjelenés alatt). A magyar irodalmi-művészeti közélet behálózottságáról írott impozáns monográfiájában Szőnyi Tamás közel másfél száz egykori ügynök jelentésáradataiból csak a vizsgált tárgykör bemutatásához mellőzhetetlen részleteket idézte eredetiben, munkája így is vaskosra sikeredett: több mint 2000 oldal. Példázatait viszont a szóban forgó besúgók titkosszolgálati „irodalmi munkásságának” mintegy félszáz ezer oldalra rúgó makulatúrájából válogatta. Azt gyanítom, hogy ez nem csupán a fürkésznek grafomániájára utal, hanem egyúttal a Kádár-kori titkosszolgálatok öngitímálását is hivatva volt segíteni. SZŐNYI Tamás: *Titkos írás. Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet 1956–1990*, Noran, Budapest, 2012.

¹⁸ ÁBTL 2. 1. IX/43.

minősített szociáldemokraták között szocializálódott, majd az aktában egyet lapozva már trockista, illetve cionista. Azidőtájt ezek bármelyike hivatalból volt a cégéres gazember szinonimája. Szemmel tartói – mindezekén túl – olyan címeres ellenségeket nevesítenek barátaiként, mint a már kivégzett Rajk Lászlót, valamint Szőnyi Tibort, az éppen börtönben ülők sorából Szakasits Árpádot, Justus Pált, Losonczy Gézát, továbbá egy Magyarországról kémgyanúsna minősítve nemrég kiutasított francia diplomatát. Bűnlajstromgyűjteménye igencsak elégnék bizonyult ahhoz, hogy az ÁVH – éberséget tanúsítva – korábbi SZDP- és aktuális MDP-tagsága ellenére negligálja „munkásmozgalmi múltja” elismerését. Ne feledjük, a szóban forgó években a párttagság korántsem jelentett menlevelet meghurcoltatások elkerülésére – ide értve akár a kötélből font nyakravalót is.

Ennél már csak az talányosabb, hogy elősorolt halmazati bűnbaksága, valamint nyíltan rendszerellenes kijelentése ellenére hogyan maradhatott Komlós Aladár szabadlábbon. E „műfajban” szerzett kutatói jártasság alapján alighanem bárkiben felmerülne a gyanú: nem éppen beszervezettsége okán kerülte-e el hősünk a hűvösre tételt? Azaz a rendszer szidalmazása ügynöki megbízásának volt része, hogy tesztelje környezetének reakcióját, csak éppen nem volt – nem lehetett – tudomása arról, hogy ugyanabban a társaságban létezett (legalább) egy másik „szakmabéli” is. (Ennek köszönhető, hogy a szaftos rendszergyűjtés fennmaradt az örökkévalóságnak.) Nem akadtam nyomára annak, hogy Komlós Aladár is a hálózati személyek regimentjét gyarapította volna. Kijelentő módban: nevezett nem volt ügynök. Így arra is példa lehet, hogy még Rákosi terroruralmának legkegyetlenebb időszakában sem került mindenki kalodába azok közül, aki a rendszer hisztériája – nemkülönben az ÁVH „totális elhárításon” nyugvó ellenségkreálási ambíciója – szerint odaváló lett volna.

Noha az előbbi példa klasszikus esete lehetett volna a „terhelt” alapon történő, zsarolásos ügynökké tételnek, hadd emlékezzek meg ennek ellenkezőjéről is. Az egyik Kádár-kori „tippkutatás” szerint a rendszer számára kifogástalan alattvalók is ki voltak téve annak, hogy a titkosszolgálat megpróbálja behálózni őket. Ez alkalommal olyan embert kerestek, aki lelkiismeretesen látja el (beosztotti) munkáját, példamutató – lehetőleg többgyerekes – családapa és férj, továbbá úgy társaságkedvelő, hogy mentes a káros szenvedélyektől. Minderre azért lett volna szükség, hogy a megfigyelésre kiszemelt közösségben olyan embert találjanak, akire a legkevésbé vetülhet a gyanúja annak, hogy nem csupán respektáltsága és közkedveltsége okán tagja az adott társaságnak. Itt viszont elakad a történet. A források nem tudósítanak arról, hogy rábukkantak-e „a szocialista ember-típus” makulátlan mintapéldányára, mindenesetre úgy tűnik, hogy az állam biztonságának őrei körében nagyon is volt igény ilyen „eszményi ügynök” figurára.

Egy – egyelőre unikális – „kis színes”: Magyarországon állomásozó szovjet alakulat hivatásos repülőtisztjeinek feleségei titokban kereszteltették meg itt született gyerekeiket, egy erre vállalkozó katolikus plébánossal. A feleségek kárpátaljai magyar családokból származtak. Bár a leírás szerint „gyengén beszéltek magyarul”, mindenesetre az említett fiatal anyák szülei elengedhetetlennek tartották unokáik keresztvíz alá tartását. Még arról is szól a jelentés, hogy az egyik városbéli „bazárostól [...] kegytárgyakat vásárolnak

szovjet katonák”.¹⁹ Egyik olvasatban ez szabványos ügynöki feljelentés. Másfelől jó lenne rálelni további forrásokra arról, hogy a Magyarországra vezényelt szovjet katonák – és családjuk – még az 1970-es évtized végén is gondot fordítottak lelki üdvösségükre, s ennek érdekében bizonyonnyal rosszállott cselekményektől sem riadtak vissza.

A rögtönzött példatárat az ügynökléttől való megválás formaváltozataival rekesztem be. A Rákosi-korszakból fennmaradt egyik ÁVH-összefoglaló szerint – 1953-ig – mintegy hattucatnyi önmagát felfedő ún. „áruló-ügynököt” internáltak.²⁰ Későbbi időkből tudunk olyanról, aki önmaga leleplezését – aminek kötelező kizárás volt a következménye – megúsza minden különösebb büntetés nélkül. S van példa arra is, hogy e cselekménye miatt a „disszidens” hálózati személy rendőrhatalósági megrovásban részesült.²¹ Eddigi ismeretem szerint legrösszabbul – az 1960-as évek elején – az a református lelképásztor járt, akit, mert azonnali dekonspirálással próbált szabadulni az ügynökké való beszerzésétől, „bosszúból” nemcsak hogy bíróság elé állították, hanem rendszerellenes izgatáson túl további évet jelentő tételként marasztalták el azért, mert a közössége előtti önleplezéssel „államtitkot sértett”.²² Félreértés ne essék: nem ügynöksajnálatra buzdítandó említettem a példákat – bár a leginkább pórul járt atyánkfia éppen az alól kibújni próbálva került évekre rács mögé. Azt kívántam érzékeltetni – e ponton ráadásul egyetértve fentebb már idézett, évtizedes hálózati kollaborációjának tapasztalatait „tan-tételekben” összefoglalni próbáló veterán ügynökömmel –, hogy megannyi titkosszolgálati regula követése ellenére az ügynökmunkában „nincs általános szabály”.²³

Ugyanígy alig van általánosítható norma az ügynöklét, illetve feladatvégzés utókorai megfejtése, a történeti feltárás aprómunkája közepette. A maradéktalan morális elutasítás vezérelve aggálymentesen követhető azok esetében, akikről kiderül: érdemi részük volt abban, hogy megfigyeltjük büntető elmarasztalásig menően vált tényleges meghurcolttá, áldozattá. Van forrás arra, hogy ármánykodásával egy ügynök két végrehajtott halálos ítéletben avanszált hóhérséggé. Ennek az ellenkező véglete, midőn a fennmaradt források (empátiától sem mentes) tanulmányozása közepette azon kapjuk magunkat, hogy tartós megfigyelést elszenvedő áldozatunk – nem csupán a jelentésekben megjelenő „tükörképe” okán – sokkal inkább ellenszenves „erkölcsi bűnöző”, mint a ráálított fürkész.²⁴ Az ügynökspektrum színekepe e két vélet között metszetről metszetre

¹⁹ ÁBTL 3.1.2 M-41.407/III., 126–127.

²⁰ ÁBTL 4.1. A-508. (Munkaterv az internáltak felülvizsgálatára.)

²¹ ÁBTL 3.1.2. M-22533.; ÁBTL 3.1.1. B-91557.

²² MIKÓ Zsuzsanna: *Jogszolgáltatás és egyházüldözés = Egyházüldözés és egyházüldözők a Kádár-korszakban*, szerk. Soós Viktor Attila – Szabó Csaba – Szigeti László, Szent István Társulat – Luther, Budapest, 2010, 102–103.

²³ ÁBTL 4.1. A-3253, N. N. hálózati személy visszaemlékezése saját titkos munkájára.

²⁴ Ez esetben ráadásul egy „hosszútávfutó” ügynökről van szó. Az 1963–1985 között szolgáló „Pápai” fedőnevű ügynök – közel ezer oldalú kitevő – munkásságának állambiztonsági összefoglaló jelentése két évtized után arról szól, hogy „hálózati munkája, a dossziében elhelyezett jelentések alapján őrizetbe vétel nem történt”, sőt mi több – olvasható a következő passzusban – „a dossziékban olyan konkrét adat nem található, ami intézkedést igényelne” (ÁBTL 3.1.2. M-41.407/III.). Hogyan értékeljük ezt? Két évtizeden át „üresen járatott malom”, s ennek beismerése titkosrendőri oldalról, avagy ugyanennyi ideig sikerült az ügynöknek úgy teljesítenie jelentési kötelezettségét, hogy az mindvégig alatta maradt az intézkedési ingerküszöbnek? Ez nem jelentette persze, hogy mintegy tucatnyi „patientúrája” tagjairól ne

mutathat nagyon különböző jellemzőket, anélkül, hogy a titkosszolgálatok hálózatával szembeni magától értetődő averziót egészében „szögre kellene akasztani”. (Erre alább még visszatérek.)

A „kevesen voltunk, de sokan maradtunk” obsitos partizán bonmot fordította

Mai ismereteink szerint – ebben egyetértés látszik a jelenkorász szakma berkeiben – közel negyedmillió főre becsülhető azoknak a száma, akik az államszocializmus bő négy évtizede során hálózati személyként működtek. Többségük „szolgálati ideje” néhány évig terjedt. Szinte mindvégig nagy volt a fluktuáció – erre utalnak a fennmaradt éves változás-jelentések. Csak egy törpe kisebbségről mondható el, hogy évtizednél is hosszabb spiclikedésükkel – és ehhez társul, többnyire értelmiségi köröket módszerelő vaskos munkadossziéik tucatjaival – titkosszolgálati veteránokká váltak. Az elmúlt tíz évben – amióta erre a törvény módot ad – a Történeti Levéltár mintegy 4000 ügynök bizonyossággal megejthető azonosítását segítette elő arra jogosult állampolgároknak és kutatóknak,²⁵ ugyanakkor ennek csak valamivel több mint egytizede került eddig nyilvánosságra. (Ennek többsége a közelmúlt feltárását célzó szakmunkákban kapott publicitást. Emiatt élek a gyanúperrel, hogy a magunk mögött tudott államszocializmus évtizedeinek megszállott korbúvárain kívül kevesen akadnának, akik a médiában is tartósabb visszhangot kapott – vagy éppen azáltal „sztárolt” – nevesebb besúgók egy-két tucatjánál többet tudnának elősorolni a letűnt rendszer immár *de facto* is ismerhető „cégéres lakásai” közül.) E közel félezres szám már elégséges szociológiai halmaz az ügynök-karakterisztika alapvető jellemzőinek megfogalmazására. Az már a tudományos minuciózusság körébe utalható, hogy az ügynök-célcsoport teljes köréhez képest – jelenleg – nem több mint 0,2 tized százaléknyi többé-kevésbé „feltárt tudás” alapján szólunk róluk. Erre szokták azt mondani, hogy a jéghegy – vízből szinte alig láthatóan előbukkanó – csúcsa. Miközben ennek az óvatoskodásnak ellentmondhat az az érv, hogy esetenként a régészek vagy a medievisták „hasonló” forráshányad ismerhetősége mellett is eredményesen

írt volna köteleességszerűen többé-kevésbé negatív kontextusban. Ilyen, „Pápaihoz” hasonló – részben vonakodva együttműködő, részben pedig csak nyilvánosan is tudható információkat közlő – ügynöksors tárul fel az 1959 és 1977 között regisztrált „Mátrairól”, lásd SOÓS Viktor Attila: *Ügynöktörténet két tükörben. „Mátrai” fedőnevű ügynök portréja saját szemszögéből és az állambiztonsági szervek fennmaradt iratai alapján = Csapdában. Tanulmányok a magyar katolikus egyház történetéből, 1945–1989*, szerk. Bánkuti Gábor – Gyarmati György, ÁBTL–L'Harmattan, Budapest, 2010, 157–188.

²⁵ Egy-egy ügynökaktában több – akár tucatnyi – megfigyeltről is szólhatnak a jelentések. Így egy ügynök „hagyatékából” – egyéni információs kártyák részeként – számosan megkaphatják a rájuk vonatkozó információkat és az ügynök azonosító adatait. Ugyanígy egy ügynök dossziéját szintén több kutató is igényelheti, miáltal az azonosításához rendelkezésre álló dokumentáció is több kópiában válhat ismertté. Ebből ered, hogy a beazonosított ügynökök egyedi esetszáma mindig kevesebb annál, mint az állampolgároknak, kutatóknak – külön-külön – szolgáltatót ügynökazonosítás számszerű összege. Több mint négyezer ügynök azonosítási dokumentációja az elmúlt évtizedben közel 12 000 esetben került arra jogosult állampolgárokhoz, illetve kutatókhoz, azaz egy-egy, sikerrel azonosítható ügynök után „statisztikai átlagolással” hárman érdeklődtek. Lásd *Nemzedékváltás. Beszámoló az ÁBTL 2011. évi működéséről*, ÁBTL, Budapest, 2012, 10–11 (www.abtl.hu/sites/default/files/beszamolok/2011_eves_beszamolok.pdf).

művelik saját szakmájukat. (A régmúlt kutatói számára ez persze a megmaradt/fellelt források összessége, míg a közelmúlt történészei számára – nem csupán az ügynökakták vonatkozásában – még hátra van az iratok túlnyomó többségével való megismerkedés.)

Hangulatjelentések

Létezik az ügynökjelentéseknek egy olyan típusa, amely az eddig tárgyalattól eltérő módon dekódolható, hasznosítható. Mivel első irattári megnevezésük során „hangulatjelentések”-ként rakta le azokat az ismeretlen hivatalnok, megtartjuk ezt az elnevezést, holott az információk jellegét illetően esetenként többről van szó. E jelentések első csokra a mindmáig „fordulat éveként” jelölt 1948. évből maradt fenn. Az ország egész területéről beérkezett naponkénti gyorsjelentések alapján ebből készültek azok a szelektált-zanzásított tájékoztatók az ÁVO központjában, amelyeket azután Péter Gábor juttatott el Rákosi Mátyásnak, illetve a mindenkori belügyminiszternek. (Az adott évben nevezett tárca élén Rajk Lászlót váltotta Kádár János.) Tömören szólva leginkább arról tudósítanak ezek a „hangulatjelentések”, hogy az akkoriban még létező különböző pártok soraiba beépített informátorok milyen masszívan – és hatékonyan – működtek közre a kommunista szemszögből kivétel nélkül „ellenségesnek” tekintett pártok belülről történő bomlasztásában, szétzilálásában. Különösen a Barankovics István nevéhez kötődő Demokrata Néppárt ellehetetlenítésében volt szerepük, amelyik párt az 1947-es országgyűlési választásokon a második legnagyobb szavazótábor tudhatta magáénak.²⁶ Ugyancsak e lapok tudósítanak arról, hogy akkoriban az ügynököket még nem „fedőnévvel”, hanem betű-szám kombinációval (például C-41.) jelölték.

Később a Kádár-korszakbeli hálózati beszámolók egy része funkcionált közvélemény-kutatásként is akkor, amikor a vélemény- és szólásszabadság nem vagy alig létezett. A források böngészése alapján sorolom ide azokat a jelentéseket, amelyek politikai-közéleti névtelenek sokaságának saját közegükben képviselt véleményéről tudósítanak. Például a különböző tanácsi és parlamenti választások apropóján, amikor célzott hálózati feladat volt az alattvalók „hangulatának” tesztelése. Különböző ügynökök jelentéseiben „szétszórva” visszatérően találhatunk a hivatalos-nyilvános médiakommunikációsoktól igencsak eltérő „nemszeretem” közvélekedés-csokrokat mondjuk az 1968-as Csehszlovákia elleni inváziót követő hetekből, az új gazdasági mechanizmusról, vagy éppen a rendszert mindvégig – bár különböző minőségben – jellemző ún. hiánygazdaságról. Ezek a köznép ajkáról származóan, megélelőközeli metszetekkel ellenpontozzák a rendszerkonform „kincstári” forráshelyeket. (Az említett esetekben nem a magukat

²⁶ Ennek az a pikantériája, hogy miközben – Rákosi Mátyás kezdeményezésére – egy Mindszenty-ellenes blokk létrehozását forszírozta az ÁVO, saját, kézben tartott ügynökeiket hitegették pozíciókba segítésével, lásd ÁBTL 1.2., Politikai hangulatjelentések, 1948. (Hasonló machinációnak 1989-ben akadunk újra nyomára, amikor a titkosszolgálatok arra biztatták ügynökeiket, hogy épüljenek be az újonnan szerveződő pártokba, mert ez esetben ottani vezető tisztségekhez jutásukat is elő tudnák mozdítani. Lásd NAGY-CSERÉ: *I. m.*)

ellenzékiként definiálók – vagy ekként számon tartottak – megfigyeléséről van szó, akik szamizdatokban végül is az utókorra hagyományozták korabeli felfogásuk lenyomatait.) A hálózati információk most említett vonulata egy sokkal szélesebb körű társadalmi „másképp gondolkodás” korlenyomata, de mivel – a Kádár-korszak módosult működése miatt – az itt olvashatók nem ütötték meg a „kriminalizálhatósági ingerküszöböt”, legtöbbjükből nem lett eljárás maga után vonó ügy. Az ilyen típusú ügynökjelentések nem annyira a hírforrásról (konkrét személyről) szólnak, mint inkább a közemberek gyanútlan – s éppen ezért inkább életszerűnek tekinthető – reflexióiról. Ezek egy részét még a hálózati személyek ún. M(unka)-dossziéiba is „hangulatjelentés” kategorizálással iktatták be. A szóban forgó jelentések a titkosszolgálatok portréfestésén túlmenően sokkal inkább az államszocializmus társadalomtörténeti feltárásának nélkülözhetetlen forrásai. A „hangulatjelentések” ugyanakkor kevésbé támasztják alá a Kádár-kori „boldog békeidők” hangulatát. Azt sokkal inkább, hogy a politikai névtelenek sokasága nagyon is jó szemmel és józan ésszel viseltetett kritikus fenntartásokkal a konszolidátnak mondott „puha diktatúra” iránt.

Tárgyi összefoglalás

Mint az ételek élvezeti értékét növelő fűszerek, úgy az ügynökakták tárgyilag releváns környezetben hasznosított információi is pikáns ízadalekokkal gazdagíthatják a közelmúlt történetének ételképét – alighanem főként „savanyítást” elősegítve. Nem gondolom viszont, hogy a történettudomány, vagy akár csak az ennél szűkebb közelmúlt-történetírás születőben levő új részdiszciplínájáról lenne szó. Az ügynöktematika a totális diktatúrákban nem más, mint az állam vezérelte kiterjedt társadalomellenes diverzió. Ez ugyan egyik végén a politikátörténethez illeszkedik, a másik végén viszont – éppen kiterjedtsége következtében – leginkább a társadalomtörténeti nézőpontú közelmúlt-idézésben lehet hasznosítható adalék, de e téren sem *ultima ratio*. A kollektív amnézia ellenpontozásaként az ügynökakták sora – a megfigyeltek tekintetében – aligha a „kollektív mártírológia” megkomponálásának egyedüli forrásbázisa. Az ügynökvadászat két évtizednyi gyermekbetegségéből kilábalva lassacskán (talán) azon is túl leszünk, hogy velünk élő besúgóinkat tegyük meg – akarva-akaratlanul – a letűnt rendszer sztár-bűnbakjainak. Rájuk fókuszálva mit kezdünk az államszocialista kor kapitális „nagyvadjai-val”? A közelmúltat feltárni igyekvő történetírásnak alighanem az lehet egyik – nembeli lényegéhez tartozó – feladata, hogy a különböző indíttatású ügynökteleplelésekhez képest a szóbanforgó titkosszolgálati aktákat karközegebe helyezve hasznosítsa, miközben az újdonság erejű „titoktalanítási” kihívásnak csak addig enged, amíg nem fenyeget annak kockázata, hogy átesünk a ló túlsó oldalára. A hivatásbeli múltfeltárás akkor haladja meg a póre ügynökteleplelést, ha egyfelől a köztudható történéspanelet a – maga korában – kulisszák mögötti mozzanatokkal hitelesen gazdagítja. Másfelől mindvégig szem előtt tartja, hogy a kommunista pártegyeduralom totalitárius ambíciója mennyiben kényszerítette abnormális közpolitikai és köznapi létviszonyok közé az alávetett társadal-

mat.²⁷ A 20. század történetében a nemzetszocializmus és a kommunizmus „kísértete”, illetve azok meghatározott területekre kiterjedő tényleges kísértése volt a földi civilizáció Pandora-szelencéje. De nem szerencsés erre a „rangra” emelni a sokadrangú antropomorfh lehallgatókészüléket, szolgálja bár az adott fürkész a Gestapót, a Csekát, a Stasit, a Securitatét avagy éppen a magyar ÁVH-t. Ennek figyelmen kívül hagyása akaratlanul is ahistorikus korpépet, „narratívát” eredményezhet.

* * *

Záró exkurzus: az ügynökkérdés két évtized rendszerváltó környezetében

A történelmi kompetencián túl széjjeltekintve, midőn a jelenkortörténet elkezdett közelmúlttörténeté formálódni, az ügynökkérdés „felértékelődése” – részben a politikai szférában, részben a szélesebb értelemben vett közéleti kommunikációban – leginkább két okra vezethető vissza:

a) a rendszerátalakítás módjára (az ún. békés, kerekasztalos rendszerváltás immanens következményeire), idesorolva az egyéni és a kollektív információs kárpótlás rendezési módját is;

b) a rendszerátalakítás társadalmi deficitjére, nevezetesen arra, hogy a társadalom túlnyomó többsége – közismert hármass felosztásban: nyertes, vesztes, stagnáló – „a rendszerváltás vesztese vagy stagnáló” spektrumban helyezi el önmagát. Közel negyedszázad elteltével ez az önbesorolás már alighanem kiterjeszthető a „vesztes-stagnáló” társadalmi kohorsz – 1990 környékén vagy utána született – második generációjának a többségére is.

A fentebbi két kérdéskört korábban már visszatérően tollhegyre tűztem.²⁸ Ezúttal csupán azoknak a múltfeltárás szempontjából is érvényes summáját idézem fel, hogy – zárásként – egy további dilemmát hozzak szóba. Az információs kárpótlás eredendően korrekt, megkerülhetetlen törekvés volt, s a megfigyeltek/meghurcoltak számára nyújtott adatszolgáltatásokat illetően ma is az. Eközben viszont sokszálú politikai és médiasegédlettel lett az ügynökkérdés permanens konfliktuspotenciál, s mindinkább *funkcionális pótcselekvés*. Egyfelől azért, mert a társadalmi elégtételszerzés igényét mímelve – és a tárgyalásos-kerekasztalos rendszerváltást felülírva –, „tetszettek volna forradalmat csinálni” jelszóval nyitott utat 1989 utólagos újrajátszásának. Másfelől – a kisebb ellenállást tételező irányban – mind a múlt keserveiért, mind pedig a folyó átalakulás deficiensségéért jól körülhatárolható bűnbakcsoportot képezett. E modern *Prügelknabe*-garnitúra tagjainak nevesítése – elvileg – feszültségoldáshoz vezethetne, ilyen következmény viszont nem (vagy csak alig) érzékelhető. A közelmúltra vonatkozó társadalmi-politikai közgondolkodást azonban sikerült – hamis látszatot kelteve – lóvá tennie, „megvezetnie”.

²⁷ A két szempont együtt harmadikként – elvileg – a közgondolkodásban magukat szívósan tartó tévhiteket, legendákat is cáfolná-ozslathatná, még akkor is, ha leginkább ez utóbbi erőfeszítés tartozik „a tengert kanállal kimerni” hiábavalóságok körébe.

²⁸ GYARMATI György: *Kísértő közelmúlt – avagy a rendszerváltás egyik deficitje*, ÁBTL–L’Harmattan, Budapest, 2011.

A hamis látszat azáltal jött létre, hogy az egykori hálózati személyeket visszamenőlegesen mintegy a letűnt rendszer kulcsfiguráivá léptették elő. Ez a nem feltárjuk, hanem „leleplezzük a múltat” beállítás mintegy a feje tetejére állítva jelenítette meg az államszocialista rendszer működési mechanizmusát: a szigorúan hierarchikus és centralizált pártállami szervezeti rend funkcionális, ám sokadrangú elemét messze felülértékelve indukálta azt a látszatot, mintha „a fark csóválta volna a kutyát”.

Ez a közelítés egymásnak megfelelően és egymással szinkronban levőnek tételez két szentenciát. Az egyik azt a – modernkori, de hagyományra szervesült – társadalmi közmegegyezést jeleníti meg, amely szerint a Magyarországot is magában foglaló európai térségben létezett államszocializmus egy szerveetlen kitérő, „civilizációs rendkívüli állapot” a történelem menetében. A másik egy ennél is tradicionálisabb, az euroatlanti világban általános – keresztény gyökerű, de idővel szekularizálódott – morális axióma, amely magától értetődőként tételezi, hogy a most tárgyalt szocializmuskori ügynöklét megítélésében nincs pardon: az a legsúlyosabb etikai vétség. Az előbbi ugyanolyan teologikusnak tekinti a társadalomszervezés változásainak történelmi stációt, mint a marxista alapozottságú történelemszemlélet – amelytől úgymond szabadulni akarunk. Az utóbbi, a szeplőtelen moralitás örökérvényűnek tekintett volta miatt figyelmen kívül hagyja a kommunista elvek által uralt államszocializmus korának „rendkívüli állapot” mivoltát. E két, együttesen érvényesíteni próbált nézőpont nem konzisztens. Azért nem említék kognitív disszonanciát, mivel két „egymás mellett elbeszélő” közelítési módról van szó. Viszont ezek – alig megkerülhető – egymásra vonatkoztatása esetén rendre megbicsaklik a múltfeltáró gondolatmenet koherenciája.

Utólag ugyan joggal tekintjük az államszocializmus évtizedeit – történelmi léptékek mérve – átmeneti jelenségnek. Mindazonáltal több nemzedék kényszerült ezt a nem maga választotta „sarkából kizökkent világot” elszenvadni. Ha a „korcímkek” mindenkoron leegyszerűsítő volta ellenére elfogadjuk kiindulópontnak, hogy a magunk mögött hagyott 20. század az újbarbárság, a szélsőségek, illetve a kegyetlenség korának tartható,²⁹ akkor számba kell vennünk ennek konzekvenciáit a mindennapokban is. Az államhatalmi főhatósággal üzemeltetett terroruralmak, s ennek autoriterre enyhített változatai is fenn tartották a társadalom szinte egészének szigorúan ellenőrzött, státusfüggő alattvalóvá létét. A civilizációs „normálállapot” – ha volna – rendszerszintű tagadása közepette, midőn az intézményesült erőszak a legintimebb privátszféráig hatolt, épp az egyéni polgári öntudat morális integritása maradt volna kikezdehetetlen? Nem ennek – meglehetősen eredményes – felszámolására épült a pártállam rendje? E totalitárius diktatúra jellemzői alapján – és a történelmi rekonstrukció hitelessége érdekében – elkerülhetetlen annak végiggondolása, hogy (többek között) a most reflektorfénybe állított ügynökkérdés értelmezési kiindulópontja lehet-e a képzeletbeli steril demokrata, illetve a makulátlan *homo moralicus* imperatívusza. A társadalmi szuverenitás és az egyéni autonómiák figyelmen kívül hagyását célzó rendszer-üzemmódban az említett magatartások intézményes meg-

²⁹ Martin ROBERTS: *Európa története, 1900–1973. Az újbarbárság kora?*, Akadémiai, Budapest, 1992; Eric HOBBS-BAWM: *A szélsőségek kora. A rövid 20. század története*, Pannonica, h. n., 1998; Robert CONQUEST: *Kegyetlen évszázad*, XX. Század Intézet, Budapest, 2003.

törése, átformálása, felszámolása szerves része lett az államrezonnak. Ilyen körülmények között a zsinórmértékként említett fentebbi elvekből való engedést, egyéni alkukat és kisközösségi megállapodásokat indukáltak, elsősorban a köznapi értelemben vett túlélésért! A diktatúra szorításában nem normális kihívások és még kevésbé normális sa-nyargattatások közepette zajlottak a mindennapok. Az ideológiai előfeltevések alapján és a hidegháborús hisztéria következtében (csak Magyarországon) milliós nagyságrendű népességhányadot tartottak számon a különböző kategóriákban potenciális ellenségként. Közülük prezentálta a bűnbakok százazreit a totális elhárítás doktrínája szerint idomított politikai rendőrség.³⁰ (Ez irányú ügyködésének csak szervezeti kapacitása és logisztikai tökéletlensége szabott határt.) Ennek a politikának volt része az egyvégtében rettegésben tartottakat egymás megfigyelésére – és feljelentésére – szorító besúgórend-szer, melyet az államszocializmus Kádár-kori „második kiadása” is tovább üzemeltetett.

Sorolhatunk példákat Márton Áron püspöktől Jerzy Popiełuszko atyáig, korábbi korszakra utalva az orosz Tyihon pátriárkától a német Dietrich Bonhoeffer evangélikus lelkészig –, s ebből a sorból alig hagyható ki Bibó István intellektuális szuverenitása és morális kikezdetlensége. Csakhogy őket éppen azért tartjuk megkülönböztetett becs-ben, mert vállalták az aligha vágyott „muszaj-Herkules” szerep megélését, vagy éppen az ebbe való belehalást is. Ennek ellenkező véglete azonban nem „az ügynök”, hanem inkább az a rendszert kormányzó politikai vezérkar, és külső „nagy testvér” biztosítói, amelynek tagjai a fent soroltakkal – és névtelen sorstársaik sokaságával – végigjártatták a Via Dolorosát, s akik helyett most mintha az egykori hálózati személyekben vélnének megtalálni a pellengérré állítandókat.³¹ Változó ugyan, hogy köznapi halandóként hány egykori ügynököt tartunk számon szűkebb-tágabb ismeretségi körünkben, nem számítva most a média jóvoltából elhíresült „sztárügynököket”. Ehhez képest – csak négy fal között végezve számvetést – vajon hány *moral insanity* tette-vette magát az általunk ész-lelhető szemhatáron anélkül, hogy ügynökstigma szeplősítette volna feddhetetlenségi bizonyítványát? Jó nyomon járunk-e, ha a letűnt rendszer rangos üzemeltetői helyett az ügynököt kiáltjuk ki egy szabályozatlan és nonstop vadászati szezon szabad prédájaként?

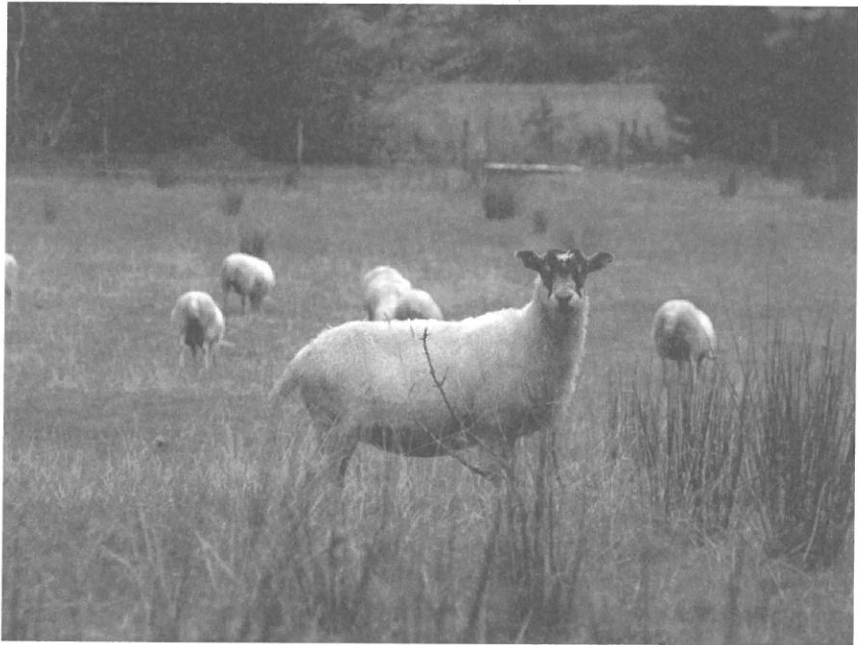
A szeplőtelen moralitás engesztelhetetlen képviselője nem respektálja Illyés Gyula „mindenki szem a láncban” maximáját,³² és azt is elveti, hogy a nevesített – és nevesítet-

³⁰ Lásd erről GYARMATI György: *Ellenségek és bűnbakok kavalkádja Magyarországon, 1945–1956 = A Nagy Testvér szatcsboltja. Tanulmányok a magyar titkosszolgálatok 1945 utáni történetéből*, szerk: Gyarmati György – Palasik Mária, ÁBTL–L'Harmattan, Budapest, 2012, 93–130.

³¹ A modernkori bűnbakmechanizmusról lásd PÓK Attila: *A haladás hitele – Progresszió, bűnbakok, összeesküvők*, Akadémiai, Budapest, 2010; PATAKI Ferenc: *Bűnbakképzési folyamatok a társadalomban: a bűnbakjelenség*, akadémiai székfoglaló, MTA, Budapest, 1991; PATAKI Ferenc: *Érzelmek a politikában*, *Mozgó Világ* 2009/3., 3–18.

³² A költői kép aligha értelmezhető a kollaboráció, a felelősség egalitáriánus szétterítéséeként a társadalom minden egyes egyedére vonatkozóan, mivel abból a differenciálatlan „kollektív bűnösség” következ-ne. Ugyanígy nem gondolom, hogy a „papírforma” szerint ügynökként azonosíthatók – egy retrospektív és intranzigens erkölcsi norma alapján – differenciálatlanul sorolandók a megbélyegzettek körébe. A magára adó múltfeltárás ott kezdődik, hogy a politikailag érdekvezérelt – „az én ügynököm haza-fai, a te ügynököd hazaáruló” – dichotómián túllépve, az abnormalis rendszerközegben végzett tényleges tevékenységet is analizálva kínál konkrét személyiségrajzot. A fennmaradt adatfragmentumok viszont nem mindig informálnak kellő részletességgel ahhoz, hogy az ügynökök körébe sorolhatók mindegyi-

len – muszaj-Herkulesek a „kivétel erősíti a szabályt” példázatai lennének. Nem tartja tiszteletben, hogy a diktatúra „politikai gyakorlatának talán éppen az az egyik legkarakterisztikusabb ellentmondása, hogy az állam stabilitását az egyén, s ezen keresztül a civil társadalom mesterségesen gerjesztett instabilitásával, autonómiájának felszámolásával vélte biztosíthatónak”.³³ Ez az „államosított társadalom” szinte minden vonatkozásban megfosztott az önrendelkezés lehetőségétől, ebből eredően problémás a státusfüggő alattvalók mindenikétől – utólag – számon kérni a (nem létezett) szabad polgárok szuverenitását. Az államszocialista uralomszervezés egyik – bornírt – segédeszköze volt ugyan az ügynökhálózat hol kiterjedtebb, hol szűkebb köre, de a hangsúly a *segéd* jelzőn van. Rendszerspecifikus újszerűsége legfeljebb abban állt, hogy – a másik legrégebbi múltra visszatekintő „szabadfoglalkozáshoz” képest – ezt is a pártegyeduralom működési rendjébe foglalták. Illetve abban, hogy a korábbi korszakokból ismerhető formaváltozatainál is kiterjedtebb és szisztematikusabb formában intézményesítették. De történeti perspektívában a közelmúlt korrajza torzulhat, ha a segédet tesszük meg „mesterré”.

kének feltérképezzük az – „ítéletmondáshoz” szükséges és elégséges – egyedi működését. Bár a politikai indíttatású közelítések e téren nem mindig vetik magukat alá saját – „politikailag korrekt” – imperatívuszuknak, ez nem jelenti azt, hogy a történeti feltárás során is túltehetnénk magunkat a „tudományosan korrekt” szakmai krédón, még akkor sem, ha adódhatnak esetek, hogy a források elégtelenségéből eredően „megáll a tudomány”.

³³ GYARMATI György: *A társadalom államosításától az állam társadalmisítása felé*, Forrás 1988/2., 39–50.